

Ik heb my nestig aan voor longen, heeren, heren.
Het myn eranen heer, die haer en pligten doet.

n° 142.

Geef, menschen, heb een cent voor vier vee-heren.
En denkt 't is wel besteed aan een armen bloed.

G. en V. G.

1. *Het zyn Heere met beere*. Kermisprent, ca. 1850. (Coll. Arie van den Berg, Amsterdam)

2002

FLORENCE PIETERS m.m.v. Arie van den Berg en Marja Keyser

Menagerieën op de kermis: oorsprong van circus en dierentuin

Lang geleden, in prehistorische tijden, besloot de mens om samen met zijn dieren in één huis te gaan wonen. Zo ontstonden de eerste verzamelingen van levende dieren, ook wel menagerieën genaamd, naar het Franse woord 'ménage' (= huishouden). Aanvankelijk bestonden deze menagerieën voornamelijk uit huisdieren met hun bijbehorende parasitaire fauna, zoals varkensvlooien. Die vlooien bleken minstens evengoed op mensen te gedijen, waardoor veel later het vlooientheater zich kon ontwikkelen.¹ Allengs werd het begrip 'menagerie' niet alleen voor een verzameling van huisdieren gebruikt, maar voor elk beestenspul, dus ook voor verzamelingen van al dan niet getemde wilde dieren. Vorstelrijke menagerieën met exotische dieren, als uitdrukking van macht en rijkdom, bestonden al sinds mensenheugenis. Op de kermissen die tussen de late Middeleeuwen en het begin van de twintigste eeuw elk jaar op allerlei plaatsen in Nederland werden gehouden, waren vertoningen met dieren een belangrijke attractie. Hieronder volgt een overzicht van de meest voorkomende dieren die er te zien waren. Achtereenvolgens treden vertegenwoordigers van de volgende diergroepen voor het voetlicht: inheemse wilde

dieren, exotische dieren, huisdieren en parasieten. We zullen zien dat de grote bloei van omvangrijke rondtrekkende menagerieën plaatsvond in de periode 1750-1850. Vanaf het begin van de negentiende eeuw ontwikkelden zich hieruit het circus en de openbaar toegankelijke dierentuin.

INHEEMSE WILDE DIEREN

Bruine beren behoren tot de meest opvallende representanten van de inheemse Europese fauna. Ze trokken al in de Middeleeuwen met hun verzorger stad en land door, meestal gemuilkorfd en door kettingen in toom gehouden, en deden het goed in dressuuracts, met name dansend op hun achterpoten (afb. 1). Tot in het begin van de negentiende eeuw waren bruine beren ook te zien in woeste gevechten tegen honden en hyena's, onder andere bij het 'Groot combat of diereengevecht' op de Amsterdamse kermis van 1806² en zelfs nog in de menagerie van de beroemde dierentemmer Henri Martin in 1836, totdat diervriendelijke wetgeving een eind aan dit soort huiveringwekkende schouwspelen maakte. De Brusselse krant *Éclair* van 26 mei 1836 bericht over een dergelijk berengevecht: 'Vandaag tussen 11 en 12 uur zal M. Martin aan de nieuwsgierigen,

die zijn menagerie komen bezoeken, een schouwspel van een geheel nieuwe aard presenteren. Een beer en verscheidene buldogen zullen tezamen gebracht worden. Aan de liefhebbers is het toegestaan krachtige honden mee te brengen om hen aan het gevecht te doen deelnemen.³ Incidenteel waren ook ijsberen te bewonderen. In de menagerie van Henri Martin kon men in dezelfde meimaand van 1836 een ijsbeer een bad zien nemen, terwijl in het water vissen rondzwommen waarop hij jacht maakte.⁴

2. Illustratie met dieren, waaronder een olifant, gereproduceerd uit: Bartholomeus Anglicus, *Het boeck van de proprieteyten der dinghen* (Haarlem 1485), 16de boek 'Van de beesten'. (Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam)

'KONINGSDIEREN' EN ANDERE EXOTEN

Kort vóór 1486 was in Holland al een Afrikaanse olifant op de kermis te zien. Het bewijs hiervan wordt onder andere geleverd door een goede afbeelding ervan op een houtsnede in het incunabel *Het boeck van de proprieteyten der dinghen* van Bartholomeus Anglicus dat eind 1485 in Haarlem bij Jacobus Bellaert verscheen (afb. 2). Veel olifanten in boeken van vóór die tijd hebben weliswaar vier stijve poten en een slurf, maar daarmee

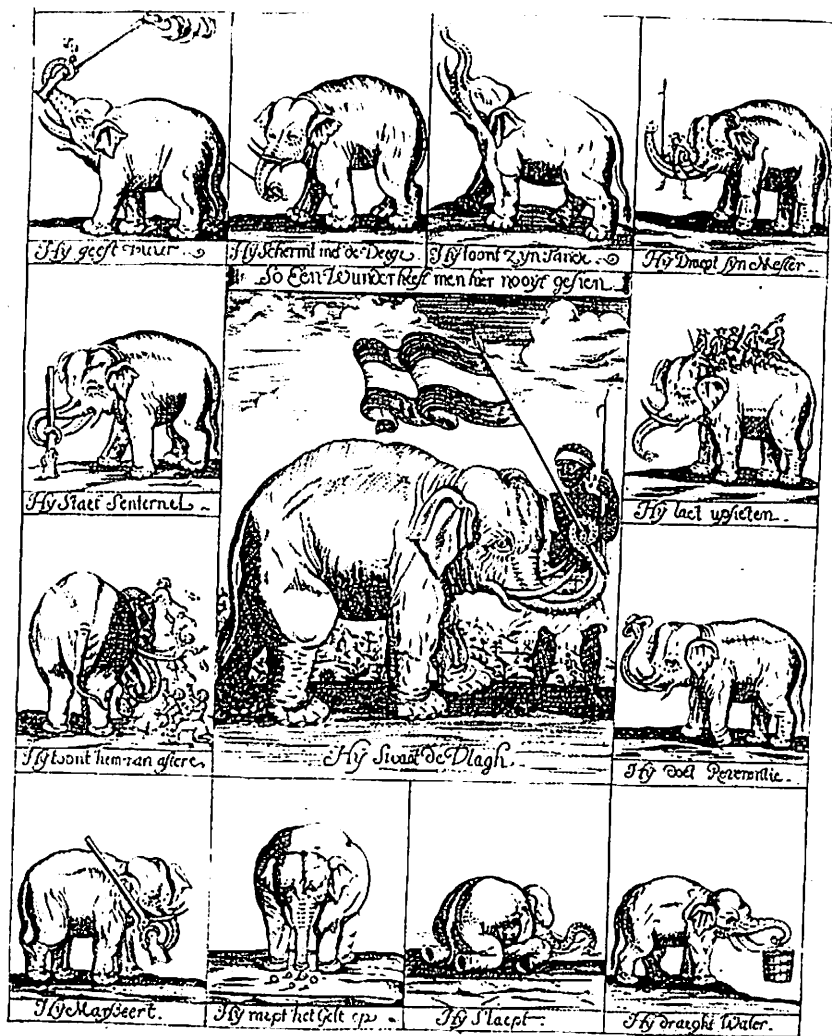
houdt de gelijkenis dan ook zo goed als op. Dit moet de eerste olifant in Holland geweest zijn, en uit het historisch overzicht van Stephan Oettermann kunnen we deduceren dat dit waarschijnlijk de vijfde of zesde olifant was die sinds de Romeinse tijd in West-Europa te zien is geweest.⁵ In die tijd fungeerden olifanten als vorstelijk relatiegeschenk: keizer Karel de Grote kreeg de eerste van kalief Haroen al Rasjid in het jaar 802; keizer Frederik II kreeg de tweede van een Egyptische sultan in 1228; koning Hendrik III van Engeland kreeg de derde cadeau van Lodewijk IX (de Heilige) in 1255; en René de Goede van Anjou, koning van Sicilië, kreeg de vierde rond 1477 van de Portugese koning Alfonso V. Het vijfde exemplaar was een geschenk van de Portugese koning Johannes II aan de Duitse keizer Frederik III. Onderweg waren dergelijke 'koningsdieren' vaak op kermissen te bewonderen, zoals we ook bij de tapir van 1704 zullen zien.

In 1626-1627 trok een zekere Mijnheer Sevender als eerste privé-eigenaar/exploitant van een olifant door Frankrijk. Deze Sevender schijnt de olifant onder andere pijproken bijgebracht te hebben.⁶ In 1629 trok een Indische olifant, vermoedelijk het exemplaar van Sevender, van Holland door Duitsland, Oostenrijk en Italië om in 1631 per schip naar Frankrijk terug te keren. Dit 'wonderdier' baarde veel opzien op de kermissen en jaarmarkten die het aandeed, getuige diverse reclamebiljetten die ervoor gedrukt werden.

Beroemd was ook de Indische olifant Hansken, die in Amsterdam in 1637 door Rembrandt getekend werd en vandaar door Duitsland, Zwitserland en Italië werd gevoerd, waar ze in 1655 in Florence overleed. Dit slimme vrouwtje kon allerlei kunstjes met haar slurf uitvoeren, zoals uit een prach-

tige Hollandse kopergravure uit 1642 blijkt.⁷

Een soortgelijke prent blijkt vervaardigd te zijn voor de olifant van de Amsterdammer Bartel (of 'Bart') Verhagen rond 1700. Dat was een bekende rondtrekkende menagerie-eigenaar die meer dan één dier bezat. Rond 1692 en waarschijnlijk nogmaals rond 1701 liet hij in diverse steden in Duitsland niet alleen die ene Indische olifant zien, maar ook een 'satyr' (waarschijnlijk een mandril), een 'pantherdier', twee salamanders, een civetkat, papegaaien en gedresseerde apen.⁸ Bartel Verhagen was tevens handelaar in wilde dieren en eigenaar van de herberg 'De witte olifant' aan de Botermarkt (thans Rembrandtplein), het plein waar jaarlijks in september de Amsterdamse kermis gevierd werd. In die herberg was rond 1700 permanent, dus niet alleen gedurende de kermistijd, een menagerie te aanschouwen, evenals bij de concurrent 'Blauw Jan' aan de nabije Kloveniersburgwal. Bartels olifant was echter vaak afwezig; in 1701/1702 trad hij bijvoorbeeld op in Londen. Uit Bartel Verhagens testament, opgesteld kort voor zijn dood in de zomer van 1703, blijkt dat zijn olifant nooit mocht worden verkocht, alleen verhuurd.⁹ (Het schijnt dat onze Bartel ooit in een dronken bui zijn olifant voor duizend Engelse ponden ter verkoop aangeboden heeft, welke transactie naderhand ongedaan moest worden gemaakt.) Bartel Verhagens kinderen Helena en Catharina kregen na zijn overlijden in 1703 een lijfrente die zou worden betaald uit het verhuren van de olifant. Het lijkt waarschijnlijk dat de olifant die in 1704 in Berlijn optrad en waarvan men zei: 'er konnte allerlei Exercitien, daß man sich verwundern muß', nog steeds dezelfde olifant was die aan Bartel had toebehoord, want olifanten waren in die tijd

3. Reclameprent voor de olifant van Barrel Verhagen uit Amsterdam, ca. 1700, hs. *Wonderen der natuur* van Jan Velten. (Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam)

nog heel zeldzaam in Europa. Helaas voor zijn dochters is het ook vrijwel zeker dat dit dezelfde vrouwtjesolifant was als die op 27 april 1706 bij Dundee overleed en door Patrick Blair werd ontleed.¹⁰ De hier afgebeelde, unieke prent 'so een wonder heeft men hier nooyt gesien' werd ingeplakt aangehouden in het manuscript *Wonderen der natuur* in de Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam (afb. 3). In dit album heeft een zekere Jan Velten allerlei dieren getekend die hij bij 'Blauw Jan' en in 'De witte olifant' rond 1700 gezien heeft.¹¹ Velten rijmt bij zijn tekening van de olifant:

'Bardt en olifandt, na leven afgebeeld /
En die voor meenicht mensch, sijn
kunsten heeft gespeelt / Soo dat ick daar
nu, niet veel hoeft 't verhaalen / Wandt
hij is wel bekendt, in ons Nederlandt
geraaken -'.

De erbij ingeplakte prent blijkt zelfs op hetzelfde papier, met exact hetzelfde watermerk, afgedrukt te zijn als het papier in de rest van het album. Hieruit blijkt dat deze reclameprent in dezelfde tijd, dus speciaal voor Bartels olifant, gedrukt moet zijn.

In Velten's manuscript worden verscheidene andere dieren vermeld die in 'De witte olifant' te bezichtigen waren: een 'Campergoo' (Indische varaan), een vierhoornig schaap uit Arabië, een 'Schillepat die soo groot waar als een Vries paert' (waarschijnlijk de Onechte caretschildpad), een 'Equus aquaticus, of anders te zeggen, waater of zeepaart' (Zuid-Amerikaanse tapir) en een opgezette 'Nigomse Duyvel' (Voorindisch schubdier).¹² Velten was vooral gefascineerd door de tamme tapir, die in 1704 als eerste tapir ooit in Europa te zien was; hij wijdde er één gouache aan en vier bladzijden met

pentekeningen. Bovendien kreeg het dier een prominente plaats op het frontispice van zijn album.¹³ Uit de wervende tekst van de erbij ingeplakte reclameprent (afb. 4) blijkt dat het om een 'koningsdier' ging, dat op bestelling van de Oostenrijkse keizer gevangen was:

'ADVERTISSEMENT. Mits desen maakt men bekendt alle heeren, dames, borgers, coopliden en vetders aan alle liefhebbers van gedierte, dat tegenwoordig alhier is te zien een levendig dier genaamt EQUUS AQUATICUS, of anders te zeggen, waater of zeepaart, is gevangen door groote moeyte en koste in de revier den Eupharät in AMERICA: waar veel schrijvers gewag maaken, diergelijken niet in de werrelt zijn soude en dewyl men zoekt de liefhebbery van dag tot dag aan te queeken, en te toonen wat de natuur (als moeder zijnde aller dingen) voortbrengen doet, salmen sulcks eenige dagen voor een kleyne prijs aan de inwoonders en medeborgers van de stad Amsterdam laten zien. Reden, om dat het iets remarcabel is, en de meester van het selfde daar veel moeyte en onkosten om gedaan heeft (4 jaaren lang) wijl zijn keyzerlijke majesteit daar expressselijk na heeft laten zoeken, en het zelve ook verwagtede is. Die begeerig of curieus zijn mogte, om dit wonder schepsel, 't welk by geen geheugenis van menschen in deze landen gesien is: kan hem vervoeogen op de Botter-Markt, in de groote witte Olifant, alwaar het selve te zien is van de morgen tot de avont. Zegget voort. N. B. Dit roemwaardige gedierte is mak en tam gemaakt, zoo dat 't selfde van yeder een kan gehandelt werden.'

ook voor de Indische varaan ('in 't Malebaars genoemd Campergoo'), die tezamen met het opgezette schubdier de 'Nigomse Duyvel' tijdens de Amsterdamse kermis van 1703 (of misschien 1704) in 'De witte olifant' op de Botermarkt te zien was, werd een reclameprent gedrukt, die eveneens in het album *Wonderen der natuur* te vinden is (afb. 5).

De beroemde vrouwelijke neushoorn Clara, die in het midden van de achttiende eeuw door half Europa trok, vormt een ver-

ADVERTISSEMENT

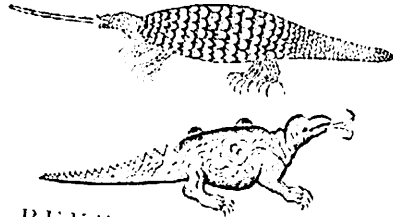
Mits desen maakt men bekend alle Heeren, Dames, Kinderen, en alle de Waerachtige, die de vermaarde Kermis, en de wonderen der Natuur, op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. De wonderen der Natuur, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien, zijn: 1. Een witte Olifant, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 2. Een neushoorn, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 3. Een schubdier, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 4. Een Indische varaan, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 5. Een Nigomse Duyvel, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 6. Een witte Olifant, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 7. Een neushoorn, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 8. Een schubdier, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 9. Een Indische varaan, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 10. Een Nigomse Duyvel, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 11. Een witte Olifant, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 12. Een neushoorn, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 13. Een schubdier, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 14. Een Indische varaan, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 15. Een Nigomse Duyvel, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 16. Een witte Olifant, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 17. Een neushoorn, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 18. Een schubdier, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 19. Een Indische varaan, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien. 20. Een Nigomse Duyvel, die men op den 11sten van de Maand Augustus, 1703, te Amsterdam, zullen zien.

N. B. De rezerwars Gedone is nu te tam gemaakt, zo dat 't welk men yeder een kan ghandich geyve.

Zegget voort.

4. Reclameprent voor de aankomst van een Zuid-Amerikaanse tapir in de menagerie *De witte olifant* te Amsterdam in 1704, hs. *Wonderen der natuur* van Jan Velten. (Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam)

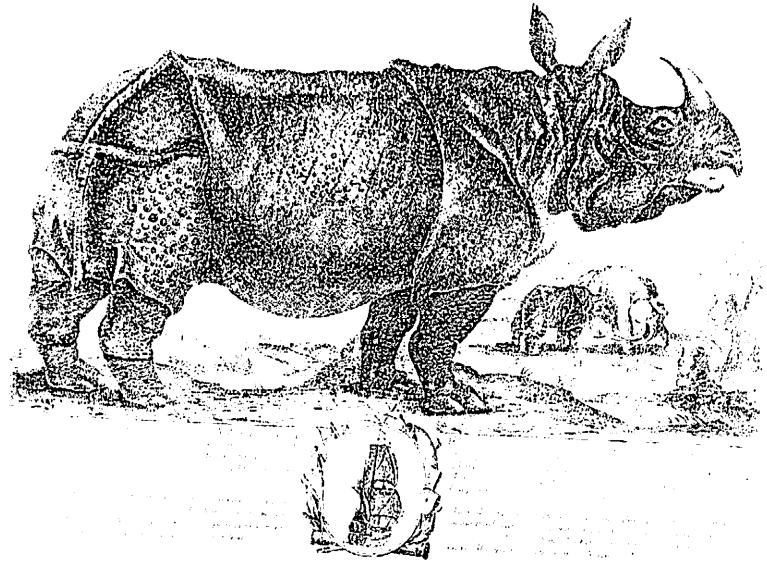
haal apart. Het beestje was in 1738, toen het een maand oud was, in de provincie Assam (het gebied boven de Golf van Bengalen) met een net gevangen, waarbij de moeder met pijlen was gedood. Het neushoortje werd als relatiegeschenk cadeau gedaan aan de toenmalige directeur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in Bengal en Jan Albert Sichterman. Deze hield het neushoortje twee jaar lang als huisdier, maar toen werd het te groot om in huis te houden en om verdere schade aan zijn huis

BEKENTMAKINGE

5. Reclameprent voor de aankomst van een (opgezette) schubdier uit Ceylon en een levende Indische varaan in de menagerie *De witte olifant* te Amsterdam omstreeks 1703, hs. *Wonderen der natuur* van Jan Velten. (Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam)

6. Een van de vele reclameprenten, gedrukt voor de beroemde rondreizende neushoorn Clara, midden 18de eeuw. (Boerhaave Museum, Leiden)

te voorkomen, gaf Sichterman het weg aan een kapitein van de VOC die op dat moment Sichtermans vestigingsplaats Houghly aandeed, genaamd Douwe Mout van der Meer.¹⁴ Deze kapitein nam Clara met zijn schip mee naar Europa alwaar ze, na een kort bezoek aan Londen, op 22 juli 1741 in Rotterdam arriveerde. In september van dat jaar was ze op de Amsterdamse kermis te zien, waar ze veel bekijks trok, want dit was de vijfde rinoceros die ooit levend Europa bereikte.¹⁵ Jacob Bicker Raye noteerde hierover in zijn dagboek: 'de Amsterdammers keken zich dit jaar de oogen uit naar een renosteros [...] Wanneer hij in 't leven sal blijven, sal hij een schrikkelijk groot gestalte

van een beest worden.' In 1744 was Clara in Hamburg te zien, getuige twee speciaal voor dit bezoek uitgegeven aanplakbiljetten. Overigens zijn ten minste zes houtsneden en vijftien kopergravures als reclamebiljetten ter aankondiging van deze bezienswaardige neushoorn gedrukt, waarvan één hier gereproduceerd is (afb. 6).¹⁶ In 1746 begon Clara's echte Europese tour. De op dat moment ongeveer acht jaar oude neushoorn werd vervoerd op een overdekte wagen die soms door twintig paarden getrokken moest worden als de wegen slecht waren. Ze deed samen met Douwe Mout van der Meer de volgende plaatsen aan: Hannover, Berlijn, Frankfurt a d Oder, Breslau en Wenen in

*1746; Regensburg, Freiberg, Dresden, Leipzig, Frankfurt am Main, Neurenberg en Mannheim in 1747; Bern, Zürich, Bazel, Schaffhausen, Straatsburg, Stuttgart, Augsburg, Ansbach, weer Neurenberg, Würzburg en Reims in 1748; Versailles (helaas voor Douwe Mout vond Lodewijk xv de prijs van 100.000 Écus voor Clara te hoog), Parijs, Dijon, Genève, Avignon, Aix en van Marseille per boot naar Napels in 1749; Rome, Bologna en Milaan in 1750; Verona, Venetië (tijdens het carnaval, waar de schilder Pietro Longhi haar op twee schilderijen portretteerde met gemaskerde toeschouwers), opnieuw Wenen en uiteindelijk Londen 1751 en 1752. Met name in Parijs ontketende Clara een ware rage; zelfs de mode werd door haar komst beïnvloed: er was sprake van jurken 'au Rhinocéros' en een 'Coëffure au Rhinocéros'. Voor het jaar 1753 is niet bekend waar Clara verbleef, maar in 1754 was het duo in Warschau, Danzig en wellicht in Krakau. In 1755 waren ze in Kopenhagen en in 1756 was Clara op de Haarlemmer kermis te zien. Uiteindelijk stierf Clara op 14 april 1758 in Londen, circa twintig jaar oud. Kees Plaisier dichtte over haar:

'na een gelukkige jeugd / in Bengalen / werd Clara / de wijde wereld ingetrokken

onder het kapiteinschap / van Douwe Mout / maandenlang op zee / en vervolgens nog / zeventien jaren op tournee

Douwe Mout / had er plezier in / met deze vrouwelijke bezienswaardigheid / aan zijn zijde / doorkruiste hij heel Europa

met goed hollandse handelsgeest / sloeg hij munt / uit de neushoorn

of Clara er onder leed / vermeldt de historie niet / ze werd in elk geval / vaak vereeuwigd / door Longhi en anderen

dat kan niet elke neushoorn / haar nazeggen'.¹⁷

Overigens waren er in die tijd wel meer exploitanten die één exotisch dier, of enkele dieren van één soort, in heel Europa vertoonden. Zo waren er bijvoorbeeld struisvogels te zien die gretig muntstukken en roestige spijkers inslikten (maar niet verteerden). Uit de tekst van een kermisstrooibiljet van menageriehouder Alpy uit het eind van de achttiende eeuw weten we dat hij in Gent drie rendieren uit Lapland (mannetje, vrouwtje en jong) liet zien – maar voor de Lappen zijn rendieren slechts gewone huisdieren.

HUISDIEREN: 'GELEERDE' DIEREN EN HET PAARDENTHEATER

Gewone huisdieren trokken op de kermis alleen publiek als ze heel bijzondere kunstjes konden vertonen. In 1709 stond op de Botermarkt in Amsterdam een paardenspel, waarin een geleerd paard te zien was dat zelfs de toverkunst verstond.¹⁸ Aangezien katten moeilijk te dresser zijn, kreeg de Italiaan L. Capelli grote toeloop op de Amsterdamse kermis in 1828 met zijn geleerde katten die door een hoepeltje konden springen, een bel luiden, water putten, een klokkenspel bespelen, enzovoort. En dan waren er de geleerde kanaries van Maju Kinsbergen en van D.L. Bamberg, die onder meer kaart en domino speelden. Beroemd was ook de hond Munito, die in 1824 in Amsterdam optrad. Munito kon niet alleen kaart en domino spelen, maar beheerste

bovendien het rekenen, kopieerde schrift, en voerde bevelen uit als deze maar in het Nederlands, Frans of Italiaans gegeven werden.¹⁹

Het moderne circus ontstond tussen 1768 en 1770 uit het paardentheater. Grondlegger was Philip Astley, een voormalig dragoon, die uit de oorlog was gekomen met weinig meer dan een paard. Om in zijn levensonderhoud te voorzien gaf hij met dat paard demonstraties in het kunstrijdren op een terrein bij Lambeth Bridge in Londen, waar met touwen een soort piste was afgesloten. Ook zijn vrouw trad als kunstrijdster op. De vondst van een diamanten ring, waarvan de eigenaar niet kwam opdagen, verschafte Astley het kapitaal voor het bouwen van een klein stadion met gedeeltelijk overdekte tribunes. Om de voorstellingen aantrekkelijker te maken werden de kunststukken te paard afgewisseld met acrobatic en clownerie. De formule bleek een succes. Het publiek stroomde toe en al spoedig kon Astley een filiaal van zijn circus in Parijs openen. Anderen volgden zijn voorbeeld. Al vóór 1780 moest Astley zich staande houden te midden van ettelijke concurrenten. Later nam het kermisvolk de formule van Astley over en eerst toen kon het circus zich ontwikkelen tot volkscultuur. Het circus, dat aanvankelijk ook menagerie werd genoemd, ging op reis, de kermissen langs. Zo kon een veel groter en meer gevarieerd publiek worden bereikt dan met de vaste circussen mogelijk was.²⁰ Pas omstreeks 1830 voegde het circus de roofdiernummers aan de paardendemonstraties toe. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw was het circus in Nederland vrijwel uitsluitend een kermisattractie. Het circus speelde dan ook in de traditionele kermistenten, die

sterk afweken van de chapiteau, die nu kenmerkend is voor de circustent.²¹

HET VLOOIENTHEATER

In de zestiende eeuw al bedacht een Londen- se edelsmid, Mark Scaliot, dat de schijnbaar onuitputtelijke springkracht de mensenvloot tot een prima circusdier kon maken. Als je het dier immers beletten zou zijn sprongen uit te voeren, kon je zijn springkracht anderszins benutten. Als proeve van allerfijnste smeedkunst toonde Scaliot in 1578 aan zijn verbaasde stadgenoten 'een slot van ijzer, staal en koper, bestaande uit elf verschillende onderdelen, met een pijpsleutel – alles bij elkaar niet zwaarder dan een goudgrein'. Om de nietigheid van dit mechaniek te benadrukken had Scaliot het met een gouden kettinkje van 47 schakels om een vlooiennec gebonden. De Londenaren konden met eigen ogen aanschouwen hoe de vlo, hoewel vele malen haar eigen gewicht torsend, monter voortstapte. En daarmee was het vlooientheater geboren.²²

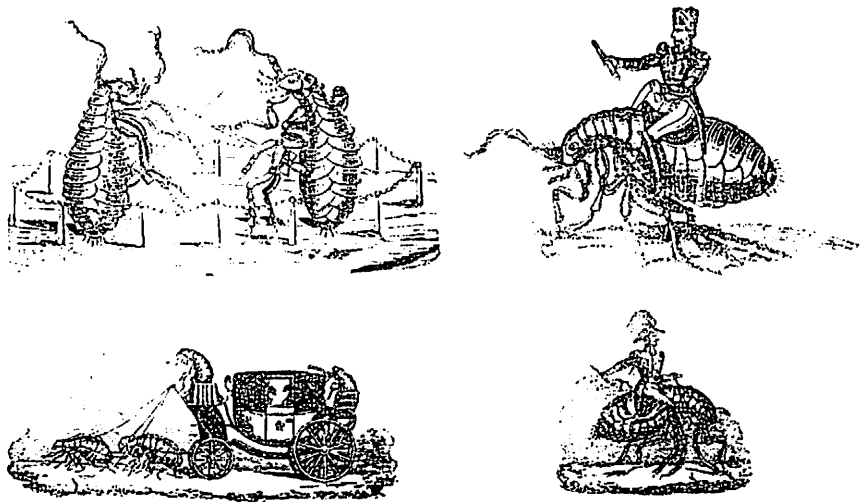
Wat Scaliot als pionier had voorbereid, bracht Bertolotto 250 jaar later tot het absolute hoogtepunt. Bertolotto's vlooiën konden werkelijk alles. Ze walsten en dansen menuetten, duelleerden met zwaard en schild, trokken een postkoets en stapten ten slotte de arena binnen als generaalspaarden, bereiden door minuscule modelletjes van Napoleon, Blücher en Wellington, de veldheren van Waterloo (afb. 7). In de jaren dertig van de negentiende eeuw was dit moois te bezichtigen in Londen en Parijs. Daarna trok Bertolotto naar Rusland en bezocht hij Sint-Petersburg, waar in 1838 een derde druk van zijn *Histoire de la Puce* verscheen. Ook ons land werd met enkele optredens vereerd. In 1841 vertoonden Bertolotto's

vlooiën hun kunstjes in het logement 'Het wapen van Bern' op het Amsterdamse Spui, en een jaar later waren ze opnieuw in de hoofdstad, maar nu in een tent op het Oude-Beurs-Plein.²³

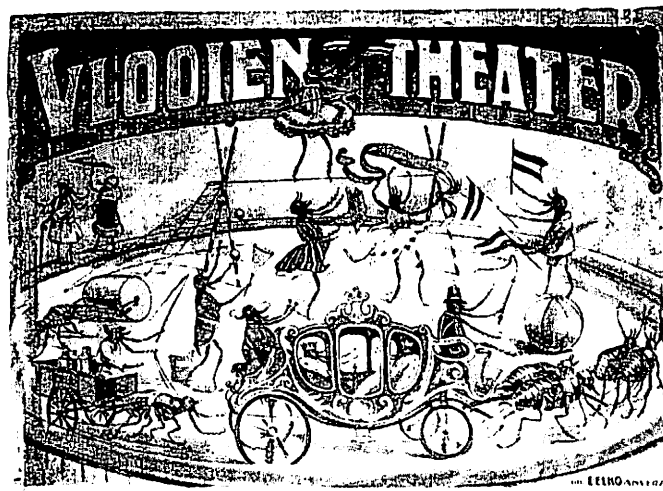
In zijn *Histoire de la Puce* is Bertolotto kwistig met zijn beroepsgeheimen. Zo vertelt hij hoe hij bij toeval ontdekte dat twee vlooiën het springen verleerd hadden door dat ze te lang in een pillendoosje hadden gezeten. Sindsdien plaatste hij elke vrouwtjesvlo die zich in zijn circusstal had ontpopt mannetjes zijn veel kleiner en fragieler en werden daarom niet voor optredens gebruikt meteen in een tredmolentje met glazen wanden. Na acht à tien dagen het hoofd stoten durfden de vlooiën helemaal niet meer te springen, ook al kregen ze daar toe alle gelegenheid. Een diertje dat aldus de strijd had opgegeven kreeg onmiddellijk

een tuigje om. Volgens moderne vlooiëntemmers geldt het aangorden van het minuscule tuigje nog altijd als meesterproef van hun vak; het dressereren is enkel een kwestie van geduld en veel oefenen.

Momenteel hebben bijna alle vlooiëntheaters hun deuren gesloten omdat er vrijwel geen mensenvlooiën meer zijn. Door de toegenomen hygiëne, het overvloedige gebruik van het bestrijdingsmiddel DDT en de afgenomen vochtigheid in onze huizen lijkt de mensenvlo praktisch uitgestorven. Maar waarschijnlijk zijn er nog wel vlooiën in leven op wilde zwijnen, vossen of dassen, want de mensenvlo is evenals de meeste vlooiënsoorten niet aan één enkele gastheerfamilie gebonden. In een radio-interview uit 1999 voorspelde prof. Annelies van Bronswijk dat de mensenvlo vanwege een veranderd binnenklimaat in onze huizen over tien

7. Napoleon en andere strijders in het vlooiëntheater. (L. Bertolotto, *Histoire de la Puce*, 1838)

8. Reclameprent voor een Nederlands vlooiëntheater, ca. 1930. (Coll. Paul Spapens, Moergestel)

jaar zijn come-back zal maken.²⁴ Bij de laatste nog levende vlooiëntemmer van Nederland, Henry Dillen uit 's-Hertogenbosch, was de circusstal in 1975 uitgeput. In hetzelfde radioprogramma verhaalt Dillen hoe hij vroeger in Noord-Hollandse dorpen de boer op ging om vlooiën te kopen in arme gezinnen voor één kwartje per stuk. Naar zijn zeggen is Bertolotto zijn betovergrootvader, (die eigenlijk Vermeulen heette. De kneepjes van het vlooiën temmen werden in zijn familie van vader op zoon doorgegeven. Helaas blijkt de kunst van het vlooiën kweken, die Bertolotto uitstekend verstond, in de familie verloren te zijn gegaan.²⁵ Op de hierbij afgebeelde steendruk van een vlooiëntheater uit de periode tussen de twee wereldoorlogen is vermoedelijk het vlooiëncircus van Henry Dillens vader afgebeeld (afb. 8).

Gelukkig zijn er ook nog veel kattenvlooiën op de wereld, die goed tembaar blijken

te zijn, maar ze zijn veel kleiner en fragieler gebouwd dan de vrouwtjes van de mensenvlo. In de Verenigde Staten is sinds kort een kattenvlooiëntheater operationeel.²⁶

DE GROTE KERMISMENAGERIEËN
De periode 1750–1850 was de tijd van de grote 'Wandermenagerieën' met zeer verschillende diersoorten. Op de voorgrond stonden apen en roofdieren. Oorspronkelijk werden in deze reizende menagerieën de dieren slechts tentoongesteld en verhandeld, maar omstreeks 1815 begon men met het tonen van eenvoudige dressuren. Gedurende de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw trokken vele omvangrijke menagerieën door Europa. Hiervan was die van Antonie Alpy, met als pronkstuk een prachtige leeuw, zeer bezienswaardig (afb. 10). Koning Lodewijk Napoleon zag Alpy's menagerie in 1808 op de Utrechtse kermis en was er zó verrukt

9. Reclameprent voor de *Grote menagerie van zeldzame [sic!] levende dieren* van Antonie Alpi en Manuel, ca. 1808. (Coll. Arie van den Berg, Amsterdam)

van dat hij onmiddellijk besloot de gehele collectie aan te kopen, voor het aanzienlijke bedrag van f 25.000,-.²⁷ Helaas stierf de leeuw reeds kort na de aankoop in Amsterdam, waar de koninklijke menagerie – na Soestdijk en het Haarlemse Welgelegen – in de orangerie van de Hortus Botanicus onderdak had. De resten van deze koninklijke menagerie zijn al in 1810, na Lodewijk Napoleons afzetting, naar Parijs en elders afgevoerd. Het skelet van de Kaapse leeuw werd onlangs herontdekt in het Zoologisch Museum van de Universiteit van Amsterdam.²⁸

DE GROOTE MENAGERIE.

10. Illustratie *De groote menagerie* (van Van Aken). (A. Fokke Simonsz, *De Amsterdamse kermis*, 1801)

Gedurende lange tijd exploiteerde de Rotterdamse familie Van Aken een aantal rondreizende menagerieën die beroemd waren vanwege hun roofdierendressuur. Tzamen vormden deze menagerieën de belangrijkste verzameling van exotische dieren in Europa. Stamvader was de Rotterdamse poelier Anthony van Aken sr., die in 1791 een deel van de menagerie van de Amsterdamse koopman Arnoldus Ameshoff kocht, die grotendeels uit vogels bestond.²⁹ Als poelier had hij destijds uiteraard geen moeite met de verzorging van vogels. In het-

zelfde jaar opende Van Aken sr. in Rotterdam een handelsmenagerie onder de welbekende naam 'Blauw Jan' (de permanente handelsmenagerie Blauw Jan in Amsterdam was in 1784 gesloten). Hij had zeven kinderen, van wie maar liefst vier zonen menageriehouder werden: Willem, Herman, Anthony jr. en Cornelis. Deze zonen bezochten met hun menagerieën de verschillende kermissen in Nederland en omliggende landen, nu eens in een of andere onderlinge combinatie, dan weer onder eigen naam (afb. 9). Een wezenlijke versterking onderging deze concentratie, toen de zuster van de vier broers, Cornelia van Aken, in 1820 in het huwelijk trad met de in die tijd beroemde kunstrijder bij het paardenspel, Henri Martin.

Deze Martin was in 1793 in Marseille geboren en hield zich vanaf 1820, in plaats van met paardendressuur, bezig met het temmen van roofdieren. Hij had een reizend dressuurprogramma voor onder andere leeuwen en tijgers, zelfstandig of op contract bij een circus. Hij beoefende de dressuurkunst niet op de tot dan toe gebruikelijke manier met behulp van gloeiende staven en de zweep, maar met eindeloos geduld. Henri Martin kan men de eerste moderne dierenleeraar noemen. Toen directeur Franconi van het circus Olympique de Paris Martin in 1830 contracteerde voor het spektakelstuk *Les lions de Mysore*, begon het hoogtepunt van Martins roem. Martin was hierin de held van het verhaal en trad met alle mogelijke dieren op, zoals leeuwen, tijgers, boa-constrictors, hyena's en luipaarden. Talloze malen werd hij verceuwigd met zijn tijger Atyr en de leeuwen Nero en Coburg (afb. 11). Het stuk haalde zevenhonderd voorstellingen in vier jaar tijd en Martin maakte een ware triomftocht door West-Europa. Vanaf

eind 1834 reisde Martin weer met zijn eigen menagerie de kermissen af en vertoonde er regelmatig gedeelten uit *De leeuwen van Mysore*. Toen Martin in 1838 zijn schaapjes op het droge had verkocht hij zijn menagerie aan zijn zwager en collega Cornelis van Aken en ging met zijn vrouw in Kralingen wonen, waar hij zich tot 1857 bezig hield met hengelen en rozen kweken. Ook gaf hij adviezen aan de op 1 mei 1838 opgerichte dierentuin Artis in Amsterdam.³⁰

Een dierentuin is een verzameling dieren (ofwel menagerie) in een speciaal daarvoor aangelegde tuin die toegankelijk is voor het publiek. De keizerlijke menagerie van Wenen werd in 1770 openbaar. Daarna volgden Madrid (1774) en Parijs (1793), maar de eerste dierentuin van een zoölogisch genootschap was de London Zoo van 1828. Tien jaar later stichtte een aantal Amsterdamse notabelen het genootschap 'Natura Artis Magistra' (de natuur is de leermeesteres van de kunst). Artis was de eerste door burgers gestichte dierentuin op het Europese continent. Het doel van Artis was 'het bevorderen van de kennis der natuurlijke historie op eene aangename en aanschouwelijke wijze'. Voor de bestudering van elke soort wilde men in die tijd steeds één of twee exemplaren in de collectie hebben. Behalve levende dieren waren er skeletten en opgezette exemplaren te bewonderen. Ook de tuinen werden prachtig ingericht.

Cornelis van Aken was exploitant van een eigen menagerie, waarmee hij vanaf 1828 regelmatig de Amsterdamse kermis bezocht. Door de samenvoeging van deze menagerie met die van Martin in 1838, was hij de bezitter geworden van een der grootste menagerieën van zijn tijd. In september 1838 bezocht hij hiermee de Amsterdamse kermis onder

11. De befaamde dompteur Henri Martin vereeuwigd met zijn tijger Atyr en zijn leeuw Coburg. (Gemeentearchief, Amsterdam)

de naam 'Menagerie de leeuw van Mysore'. Het genootschap 'Natura Artis Magistra' moet aangenaam verrast zijn geweest, toen er een brief uit Hamburg kwam, gedateerd 15 november 1838, waarin Cornelis van Aken meedeelde zijn menagerie te willen verkopen. Het bestuur, met name de boekhandelaar Gerard Frederik Westerman – geboren 1807, een van de drie oprichters van Artis, vanaf 1843 tot aan zijn dood in 1890 directeur – was zeer geïnteresseerd en vroeg om een lijst van de aanwezige dieren en de vraagprijs per dier. Begin december

1838 werd deze lijst ontvangen en dankzij de eraan toegevoegde bijzonderheden geeft deze een goed beeld van de samenstelling van de menagerie en enig inzicht in het kermisgebeuren.³¹ Het pronkstuk van de menagerie was 'de gedresseerde Olijphant Sjaak', afkomstig uit Ceylon, met vol gebit en pas acht tot negen jaar oud, met een 'Pronk van Slagtande ... de eerste de welke ooit zo gaaf in Europa is overgebracht'. Het dier was acht voet hoog, woog 4000 pond, gebruikte dagelijks 250 pond voedsel en kon een groot aantal kunstjes vertonen, waarvan

een uitgebreide uiteenzetting volgde: 'hij maakt zijn compliment, timmert, is een virtuoos in de muziek, speelt op onderscheidene instrumenten, en is een uitmuntende acrobaat; apporteert en teekent bijzonder uit als gastronome; aan eene gedekte tafel zittende, schelt hij om zich te laten bedienen, en drinkt zijne lekkere flesch wijn. Ook heeft men op de oostersche wijze, tot genoegen der aanschouwers, eenen gemakkelijken canapé vervaardigd, welke op hem geplaatst is, en waarop een ieder in deze menagerie rijden kan. Hij neemt dagelijks ten 3 ure een bad, ook begeeft hij zich in het midden van een vuurwerk.'³² Kortom, Sjaak (ook wel Jack genaamd) was een typische circus-olifant. Na lange onderhandelingen en veel strubbelingen werd Cornelis van Akens menagerie voor f 35.000, - door Artis aangekocht. Cornelis van Aken werd tot custos van het genootschap aangesteld, tegen een salaris van f 500,- per jaar. Helaas bleek de overgang van het woelige kermisleven naar

de rustige dierentuin zowel voor de nieuwe custos Cornelis als voor de olifant Jack te groot: Cornelis van Aken werd wegens overmatig drankgebruik op 21 juni 1841 door het genootschap ontslagen en overleed op 3 mei 1844; Jack brak uit verveling zijn eigen kooi af en moest door directeur Westerman reeds in 1849 eigenhandig worden doodgeschoten omdat hij een gevaar voor de stad dreigde te worden.³³

In 1843 kreeg ook Antwerpen zijn dierengarde. Nu in diverse grote steden dierentuinen verrezen, wilde Rotterdam niet achterblijven. Bij de oprichting van de Rotterdamse Diergaarde in 1857 werd Henri Martin de eerste directeur. Zijn vermaardheid als dierentemmer en -kenner heeft hierbij zeker een rol gespeeld. Hij drong er ook op aan om de verblijven van de dieren zo natuurlijk mogelijk te maken. Van 1857 tot 1867 zwaaide hij er de scepter. Daarna werd hij benoemd tot honorair directeur en woonde tot aan zijn dood in 1882 in Overschie.

1. VPRO-programma op radio 5, uitgezonden op 3 augustus 1999 met het thema 'Het merkwaardigste mij bekend', redactie Marten Minkema, 50 uur, het vlooiencircus. Een reportage van Steffie van den Oord met interviews met Henry Dillen (laatste in leven zijnde vlooientemmer van Nederland), Tom Iakbijl, prof. dr. Annelies van Bronswijk en Marja Keyser.

2. Zie: Karel Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989) 48.
3. Geciteerd uit: Frits van Dixhoorn, *De leeuw van Kralingen. Een panorama over het leven van Henri Martin, eerste moderne dierenleeraar en eerste directeur van de Rotterdamse Diergaarde* (Hoornc ca. 1950) 151.

4. Ibidem, 150.

5. Zie: Stephan Oettermann, *Die Schaulust am Elefanten. Eine Elephantographia Curiosa* (Frankfurt am Main 1982) 97-104 en Roelof van Gelder, 'De eerste olifant in Nederland', in: *Kunstschrift* 38 (1994) nr. 4, 16-17.

6. Zie: Oettermann, *Die Schaulust*, 119-124.

7. Ibidem, 124-129; zie ook: Boudevijn Bakker, 'Rembrandt en de olifant', in: *Kunstschrift* 38 (1994) nr. 4, 28.

8. Zie: Annelore Rieke-Müller en Lothar Dittrich, *Unterswegs mit wilden Tieren. Wandermenagerien zwischen Belehrung und Kommerz 1750-1850* (Marburg/Lahn 1999) 21.

9. Zie: I.H. van Eeghen, 'Notaris

Hendrik de Wilde en de exotische dierenwereld', in: *Amstelodamum* 49 (1962) 150-159.

10. Vgl.: Oettermann, *Die Schaulust*, 133-134; zie ook: Florence F.J.M. Pieters, 'The menagerie of "The White Elephant" in Amsterdam, with some notes on other 17th- and 18th-century menageries in The Netherlands', in: Lothar Dittrich, Dietrich von Engelhardt en Annelore Rieke-Müller (red.), *Die Kulturgeschichte des Zoos* (Berlijn 2001) 47-66.

11. Het album van Jan Velten is sinds kort digitaal gepubliceerd op foto-c.d met bijbehorend boekje: Florence F. J. M. Pieters, *Wonderen der natuur in de menagerie van Blauw Jan te Amsterdam, zoals gezien door Jan*

Velten rond 1700 / Wonders of nature in the menagerie of Blauwe Jan in Amsterdam, as observed by Jan Velten around 1700 (Amsterdam 1998).

12. Zie: Florence F. J. M. Pieters, 'De dieren in de menagerie van "De Witte Olifant"' te Amsterdam zoals gezien door Jan Velten rond 1700', in: Koert van der Horst, Peter A. Koolmees en Adriaan Monna (red.), *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap aangeboden aan Ginus Mathijssen bij zijn afscheid als bibliothecaris van de Faculteit der Diergeneeskunde te Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap* (Rotterdam 1995) 165-180. Dit artikel bevat nagenoeg dezelfde informatie over de dieren in 'De witte olifant' als het Engelstalige artikel van dezelfde auteur uit 2001, genoemd in noot 10.

13. Alle afbeeldingen van tapijs in het Velten-album zijn gereproduceerd in: Florence F.J.M. Pieters en Sjouke Pinkster, '1704: De eerste Zuidamerikaanse tapij in Europa', in: M. Coomans-Eustatia, R. Moolenbeek e.a. (red.), *De horen en zijn echo. Verzameling essays opgedragen aan Dr Henny E. Coomans ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam op 9 september 1994* (Bloemendaal/Amsterdam 1994) 82-85.

14. Zie: Irene Verheij, *Op reis met Clara; de geschiedenis van een bezienst-waardige neushoorn uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling in het Natuurmuseum Rotterdam*. Red. Jelle W. F. Reumer en Kees Moeliker (Rotterdam 1992).

15. Zie: I. C. Rookmaaker, 'Captive rhinoceroses in Europe from 1500 until 1810', in: *Bijdragen tot de Dier-*

kunde uitgegeven door de Commissie voor de Artis-Bibliotheek 43 (1973) 39-63 en T.H. Clarke, *The Rhinoceros from Dürer to Stubbs. 1515-1799* (Londen 1986).

16. Zie: Kees Rookmaaker en Jim Monson, 'Woodcuts and engravings illustrating the journey of Clara, the most popular rhinoceros of the eighteenth century', in: *Der Zoologische Garten* 70 (2000) 313-335.

17. Kees Plaisier, *Twaalf neushoorn-gedichten* (Rotterdam 1989).

18. Zie: J. van Doveren en Fred Thomas, *De bonte droom van het circus ('s-Gravenhage* [1956]) 8.

19. Geciteerd uit: Marja Keyser, *Kom dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Rotterdam 1976) 159-164.

20. Geciteerd uit: Marja Keyser, 'Van paardenspel tot Circus Holiday', in: *Grafisch Nederland 1981* (Amsterdam 1981) 4-25.

21. Geciteerd uit: Marja Keyser, 'De organisatie van een reizend bedrijf', in: *Grafisch Nederland 1981*, 32.

22. Geciteerd uit: Arie van den Berg, 'De carrière van Pulex irritans', in: idem, *Van binnen moet je wezen* (Amsterdam 1989) 138-139.

23. Ibidem, 139.

24. Zie: noot 1.

25. Zie: L. Bertolotto, *Histoire de la Puce, avec notes et observations; 3me édition, suite de cadet bittoux à l'exhibition des puces industrielles (Pot-Pourri)* (3e dr.; Sint Petersburg 1838) 13-14.

26. Blijkens het radio-interview genoemd in noot 1 bezit prof. Annelies van Bronswijk een video waarop dansende Amerikaanse kattenvlooiën te zien zijn.

27. Zie: G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie* (Utrecht 1941).

28. Zie: P.J.H. van Bree, 'On a mounted skeleton of apparently the extinct Cape Lion, Panthera leo melanochaita (Ch. H. Smith, 1842)', in: *Contributions to Zoology* 68 (1998) 67-71; Peter J.H. van Bree en Willy Welman, 'Een leeuw van Lodewijk Napoleon', in: *Amstelodamum* 83 (1996) 178-184.

29. Zie: Pieter Smit, 'De aankoop van de menagerie van Cornelis van Aken door het Amsterdamse Genootschap "Natura Artis Magistra"', in: *Gevina* 19 (1996) 133-152; idem, *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries. Second, enlarged edition prepared with the assistance of A.P.M. Sanders and J.P.F. van der Veer* (Amsterdam 1986); zie ook noot 8.

30. Zie: noot 3.

31. Pieter Smit, 'De aankoop', 139.

32. Geciteerd uit: *Beschrijving der dieren, welke zich bevinden in de menagerie van den Heer Cornelis van Aken, vergezeld met aantekeningen uit de natuurlijke historie* (Amsterdam 1839) 1-10. Veel tekstgedeelten in deze brochure zijn ontleend aan Henri Martins eerdere brochure: *Beschrijving der dieren, welke zich bevinden in de menagerie van M. Martin en comp., vergezeld met de aantekeningen over dezelve uit de natuurlijke historie* (Amsterdam 1836) 1-8. Martin had echter geen olifant, zodat Jack alleen in de brochure van Van Aken ter sprake komt.

33. Zie: Ramona Pauwels en Henriëtte Plantenga, 'Anno Artis Jack, de Olifant', in: *Artis* 47 (2001) 54-55; P.H. Witkamp, 'Natura Artis Magistra', in: *Amsterdam in schetsen* (Amsterdam 1864) 30-32.

PIET DE BOER

Hoe Amsterdam zijn kermis terugkreeg (1876-1947)

In 1871 besloot de gemeenteraad van Amsterdam tot opheffing op termijn van de Septemberkermis, een jaarlijks terugkerend evenement van maar liefst drie weken dat begon op de eerste maandag van die maand. In 1875 vond de laatste kermis plaats. Dit betekende het einde van een feest dat volgens de gemeenteraad niet langer in de stad paste.¹ Amsterdammers hadden geen kermis meer, zo leek het. Toch was er tussen 1876 en 1947, toen de kermis officieel weer in ere werd hersteld, regelmatig kermisvermaak in de hoofdstad. Over deze feestgeschiedenis is nog weinig bekend en bijna niets gepubliceerd. Het is het verhaal van populair volksvermaak dat in de marge van tentoonstellingen, jubilea en koninklijke feesten voortleefde. Kermis was de belangrijkste 'bijzaak', de vrolijke franje bij serieuze festiviteiten.

AFSCHAFFING

De afschaffing van de Septemberkermis was een schok voor de stadbewoners. De kermis was het jaarlijkse hoogtepunt waar men naar uitkeek, vergelijkbaar met de hedendaagse zomervakantie. Werknemers ontvingen een kermisfooj van hun baas. De askarman en lantaarnopsteker verdienden hun kermis-

centen door het aanbieden van kermiswensen. Kermis speelde een belangrijke rol in het dagelijks leven. Het betekende extra inkomsten en ontspanning. Toch besloot de raad om de kermis af te schaffen. Amsterdam was een van de eerste grote steden die dat deden. Den Haag volgde in 1887, Enschede in 1900, Rotterdam in 1908 en Utrecht pas in 1919.²

De redenen voor afschaffing in 1871 was dat de gemeente en de kermis geen binding meer met elkaar hadden. De gemeente verstreekte enkel vergunningen om tenten en kramen neer te zetten op pleinen en straten. Kortom, de kermis was weinig relevant voor de gemeente. Bovendien had de markt al jaren het karakter van een jaarmarkt verloren door de opkomst van winkels en magazijnen. Het economische nut was dus verminderd. Ten slotte dereguleerde de kermis. Het openbare verkeer werd ontworcht. De openbaring van mensen tijdens de Septemberkermis was ook niet bevorderlijk voor de volksgezondheid. Ziektes konden zich zo gemakkelijk verspreiden.

Het gemeentebestuur probeerde met de afschaffing van de markt greep te krijgen op de stad. Het moest allemaal wat rustiger en beschaafder.³ Vooral drankmisbruik, zede-

JOHANNA JACOBS (red.)

Kennis, kunstjes en kunnen

Kermis: de wondere wereld van glans en glitter

SUN

Inhoud

Voorwoord	7
PETER NISSEN Van kerkmis tot kermis: de kerkelijk-rituele oorsprong van een profaan volksvermaak	11
MARTINE DE BRUIN 'Hoepsa! Fibe! Krakeling! De kermis is een aardig ding.' Rolzcilen, liedbladen en het kermislied	23
MARLEEN DOMINICUS-VAN SOEST De kermis in de beeldende kunst	35
FLORENCE PIETERS m.m.v. Arie van den Berg en Marja Keyser Menagericën op de kermis: oorsprong van circus en dierentuin	59
PIET DE BOER Hoe Amsterdam zijn kermis terugkreeg (1876-1947)	75
PAUL SPAPENS 'De kermiszijn der Tilburgers.' Hoe een dorpskermis uitgroeide tot een van de grootste kermissen van Europa	105
PUCK MEIJER EN CEES VANWESENBECK De jaarmarkt-kermissen van Bergen op Zoom	123
BERT SLIGGERS Mensen te kijk op de kermis	147
PAUL POST Het toneel op de kermis, het theater van later	169
JOAN HEMELS Van rarekiek tot bioscoop	187
JACK POST Kermis in de film: een fascinerende grenservaring	205
ARANKA MEIJERINK-WIJNBEEK Handel en wandel in Zwolle	221

Dit boek verschijnt naar aanleiding van de
opening van de permanente kermisexpositie in
Gemeentemuseum Het Markiezenhof te Bergen
op Zoom, zondag 3 november 2002.

Omslagontwerp en boekverzorging: Jan Boerman
Op het omslag: Pyke Koch, *Kermis in Utrecht*,
1928 (Gemeentemuseum Het Markiezenhof,
Bergen op Zoom)

Projectleiding en redactie: drs. Johanna Jacobs,
Gemeentemuseum Het Markiezenhof
Eindredactie: dr. Marc Wingens, Uitgeverij SUN

© Uitgeverij SUN, Amsterdam 2002

ISBN 90 5875 052 3
NUR 694